

LACZÓ FERENC

Múlik, de nem telik

Történetfilozófiai eszmefuttatás a haladás romjain

I. Mi jöhet még a kommunizmus után?

Reinhart Koselleck elmélete szerint a modern kort sajátos időstruktúra jellemezte.¹ A modernnek újszerűen gondolták el a múlt, a jelen és a jövő viszonyát, többek között azt feltételezve, hogy a jövő nem fog a múltra hasonlítani.² E fokozatosan dominánssá váló időfelfogás szerint a jövő részleteiben beláthatatlannak számított, a múlttal szemben azonban határozottan előnyösként tételeződött. A bekövetkező vagy elgondolt változtatásokat ettől kezdve nem csupán hagyományos autoritásokra vagy korábban szerzett tapasztalatokra tett hivatkozások igazolhatták, hanem a haladás eszméje is. Sőt, a nyitott és felsőbbrendű jövő nevében egyesek belevágtak az idő felgyorsítására irányuló kísérletekbe.

A haladás és forradalom eszméi a modern korra szorosan összefonódtak. Ennek indikátora, hogy a modern kor kezdetén bekövetkezett a *revolúció* fogalmának jelentésváltozása. A *revolúció* ekkortól már nem a korábbi állapotokhoz való visszatérésre utalt (az ilyesmit inentől fogva restaurációnak volt szokás nevezni), hanem korszakos összeütközésnek számított, mely a történelem sűrített kibontakozási módját jelentette, és melynek

¹ Reinhart KOSELLECK: *Elmúlt jövő. A történeti idő szemantikája*. Atlantisz, Budapest, 2003.

² E problematikáról legújabban lásd Chris LORENZ–Berber BEVERNAGE (szerk.): *Breaking Up Time. Negotiating the Borders between Past, Present and Future*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2013.

hosszabb távú következményei egyértelműen előnyösnek bizonyultak. Az európai modernitás, a haladás gondolata és a forradalmak jótékony szerepe tehát egymást kölcsönösen erősítő, sőt bizonyos fókig egymást feltételező konstrukciók voltak. E kölcsönös meghatározottságra pedig épp a kommunista projekt kínálja a legkiválóbb 20. századi példát.

A kommunista értelmezés szerint a modern történelem lényegileg forradalomtörténet volt, forradalmak küzdelmes lefolyásának és vívmányainak története.³ A dogmatikus bolsevik felfogás szerint a forradalmak érdemben előregörgették a történelem kerekét; új történeti korszakok nyitányai, egyben megkezdődésüknek kiváltó okai is voltak. A Szovjetunió hivatalosan még azok után is a történeti fejlődés „motorjának” tekintette a forradalmakat, hogy a világ egyharmadán a *forradalmi rezsim* formájában valóban újszerű hibrideket intézményesített.

A legfőbb történeti referenciák között kiemelt helyet kaptak a francia forradalom drámai eseményei, akárcsak legprogresszívebbnek tartott szereplői, a jakobinusok. A világtörténelem e felfogás szerint univerzális jelentőségű helyi eseményeken keresztül bontakozott ki, a forradalmak tehát olyképpen okozhattak törést a helyi történelemben, hogy egyúttal másutt lezajlott forradalmakat folytattak. Hegeliánusul szólva a „forradalmi abszolút szellem” nyilatkozhatott meg a késő 18. századi Franciaországban, hogy 1917-ra már Oroszországban manifestálódjon.

Eszmefuttatásom kiindulópontjának tisztázása után nem tűnhet meglepőnek, hogy a kommunizmus bukása a modern európai történelem forradalmi elbeszéléseit is megingatta. A progresszív projekt e korszakos bukása a modernitás ígéreteit is megkérdőjelezte. A történelem teleologikus szemléletéből kiindulva a *kommunizmus utáni* kor eleve paradoxonnak tűnhet

³Az európai forradalmi gyakorlatok radikalizálódásának történetével szolgál Martin MALIA: *History's Locomotives. Revolutions and the Making of the Modern World*. Yale University Press, New Haven, 2006. – A modern kori történelemfilozófia teológiai gyökereinek némileg teleologikusnak ható (bár eközben kritikai célzatú) bemutatására lásd Karl LÖWIT: *Világtörténelem és üdvtörténet*. Budapest, Atlantisz, 1996.

– a megnevezés legkevesebb e történeti helyzet zavarosságára utal. Végére is: mi jöhet még a kommunizmus után?

E kérdés megválaszolása érdekében érdemes részletesebben megvizsgálni néhány ide kapcsolódó további kérdést. Milyen helyet jelölt ki magának a kommunista forradalom az európai modernitás történetében, és milyen jellegű eseménynek tekinthető 1989, a posztkommunizmus kezdetének szimbolikus éve? Milyen hatással volt a kommunista projekt sok szempontból váratlan összeomlása a modern európai forradalmi hagyományra, és hogyan befolyásolta a posztkommunista Közép-Kelet-Európa európai integrációja a modern európai történelem jelentésének kortárs újragondolását? Utoljára, de nem utolsósorban pedig: a történelem koherens elbeszélésének milyen lehetőségei adódtak a kommunista rezsimek bukása után?

II. A forradalmi hagyomány

Elsőre talán meglepően hangzik, de domináns időfelfogásukat tekintve épp a kommunista rendszerek voltak a legkövetkezetesebb és legradikálisabb módon modernek. Végére is a kommunisták nemcsak a múltat akarták „végeképp eltörölni”, hanem ezt a jövőbeli utópikus társadalommal kapcsolatos víziójuk megvalósítása érdekében tették. Másképp kifejezve: múlt és jövő között a modern korral létrejövő szakadék a kommunista rezsimek alatt vált teljességgel áthidalhatatlanná.

A kommunisták a jövőképekre alapozott modern időfelfogás extrém változata mellett historikus-dialektikus érveket is használtak. Politikai projektjüket integrálni kívánták a modern történelem pozitív forradalmi változásokon alapuló elbeszélésébe, s egyértelműen az európai forradalmi hagyomány örököseinek állították be magukat. Nem felejthetjük el, hogy akik az európai modernitás kialakulásával foglalkoztak, a forradalmi változásoknak már a bolsevik rendszerek megszületése előtt is központi szerepet juttattak: legjellemzőbb állításuk az volt, hogy a politikai modernitás épp a leghíresebb forradalom, a Nagy Francia hatására bontakozott ki. A bolsevik uralommal bekövetkező változást e téren leginkább talán az mutatja, hogy a

francia forradalmat kiemelkedő helyen szerepeltető történelemértelmezés dominánssá vált.

Köztudomású, hogy az első modern európai forradalmi hullám, az 1848-es események századik évfordulója épp egybeesett a közép-kelet-európai kommunista hatalom-konzolidációval, Magyarországon például az ún. fordulat évével. Ezen évforduló kiváló alkalmat nyújtott a helyi kommunistáknak, hogy az 1848-as, általuk polgárinak besorolt forradalom örökösiként és egyúttal folytatóiként is ábrázolják magukat.⁴ Úgy képzeltek, hogy proletár forradalmukkal szervesen hozzájárulnak a modern forradalmi hagyomány kibontakozásához, miközben teljesen újszerű történeti korszakot is nyitnak.

A sztálinista vulgáta értelmében az emberiség történelmét redukálni lehetett a haladó és a reakciós erők küzdelmére, a forradalmi és az ellenforradalmi tendenciák párviadalának történetére.⁵ E kétpólusú világképből logikusan következett, hogy, amikor az 1956-os forradalom után végül a magyar kommunistáknak hathatós szovjet segítséggel sikerült megszilárdítaniuk hatalmukat, sietve deklarálták, hogy a hatalmuk ellen irányuló cselekmények ellenforradalmi jellegűek voltak.⁶ 1956 főbb szereplőit olykor közvetlenül is azonosítani próbálták 1919 öntudatos ellenforradalmáraival, sőt, a magyar nácikhoz fűződő állítólagos kapcsolataikat is igyekeztek leleplezni.

A kommunista értelmezés szerint 1944–1945 eközben nemcsak a nemzeti történelem mélypontja, hanem olyan sajátos történelmi pillanat is volt, amelyre a kommunista hatalomátvételnek logikusan és visszafordíthatatlanul kellett következnie. Másképp kifejezve: a második világháború végén ugyan nem sikerült elkerülni az apokalipszist, de a magyar társadalom megváltása nem váratott sokáig magára. 1956 ezen értelmezési

⁴ A periódusról lásd Martin MEVIUS: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism, 1941–1953*. Oxford University Press, Oxford, 2005.

⁵ Ennek egyik kiemelkedő megfogalmazására lásd LUKÁCS György: *Az ész trónfosztása. Az irracionalista filozófia kritikája*. Magvető, Budapest, 1968. (A mű eredetileg 1954-ben jelent meg.)

⁶ Az ezzel kapcsolatos vitákról lásd KALMÁR Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető, Budapest, 1998.

keretben a már lényegileg lezárt és meghaladott múlt időleges visszatéréseként tétéleződött.

Bár e progresszivistáknak hivatalos támogatást élvezett, sőt, a hatvanas évekig az egyedüli lehetséges értelmezésnek számított, és domináns pozícióját egészen 1989-ig megőrizte, a modernitás árnyoldalának egyre mélyebb tudatosítása és ennek fokozott nyilvános diszkussziója a történelmi haladás naivabb elgondolásait már akkoriban elkezdte aláásni.⁷ Az elmúlt évtizedek egyik leginkább fundamentális változása következtében a történelmi kultúrák kutatói immár nem a hősi tettekre, a kivételes teljesítményekre és a példás sikerekre fókuszálnak, hanem a bűntetteket és az áldozatokat, a szenvedés és a trauma jelenségeit is legalább ugyanennyire komoly figyelemben részesítik.

A forradalmakkal kapcsolatos progresszivisták megfontolásokat, amelyek az elmúlt évszázad egyik legfontosabb politikai mítoszává álltak össze, leghatásosabban etikai szempontok felvetése által sikerült aláásni: ahogy Julian Bourg a francia 68-asokról szóló könyvének címe is sugallja, a forradalmi gondolatra az etikai következett.⁸ Mint arra Samuel Moyn a közelmúltban rávilágított: épp a modern politikai utópiák lehanyagolásával egyidejűleg bontakozott ki a jogi és etikai gyökerű emberjogi mozgalom, amelyet a fiatal idealisták az igazságosság ügyeként kezdtek szemlélni.⁹

⁷ Érdemes jelezni, hogy eközben az 1956-osok is előálltak számos progresszivisták értelmezéssel. E tekintetben különösen érdekesek Szabó Miklós liberális-radikális történész és elkötelezett 1956-os gondolkodó 1989 utáni nézetei, amelyek a forradalmak és a nemzeti függetlenségi törekvések egységét progresszivisták alapon hangsúlyozták. Szabó eszméiről részletesebben írtam alábbi tanulmányomban: Ferenc LACZÓ: From »Liberal Minimum« to the »Complete Catalog of Human Rights«. On Central Concepts of Hungarian Postdissident Liberals. *Contributions to the History of Concepts*, 2013/2. 106–118. – 1956 egyik legprogresszívebb, a munkások öngazgatási kísérleteire fókuszáló beállításával alighanem Bill LOMAX: *Magyarország 1956*. Aura, Budapest, 1989. című műve szolgál.

⁸ Julian BOURG: *From Revolution to Ethics. May 1968 and Contemporary French Thought*. McGill-Queen's University Press, Montreal, 2007.

⁹ Samuel MOYN: *The Last Utopia. Human Rights in History*. Harvard University Press, Cambridge, 2010.

Azon elképzelés, hogy a bolsevikok a jakobinusok projektjét folytatták, eredetileg az orosz forradalmat kívánta legitimálni.¹⁰ Csakhogy nemcsak e kapcsolat megítélése, de a legitimációs érvek átsugárzásának iránya is megfordíthatónak bizonyult: a kommunista projekt diszkreditálódása (melynek legfőbb szimbólumává a Gulág vált) mostanra a francia forradalom radikális politikai programjával kapcsolatban is székszezishez vezetett.¹¹ A francia forradalom, mondhatni, már 1989 szellemében írott híres történeteiben, elsősorban például François Furet vagy Simon Schama műveiben már nem a politikai modernitás eredetét és ígéreteit szimbolizálta.¹² Az emberi jogok iránti érzékenység elmélyülésével összhangban a francia forradalom eseményeit egyre gyakrabban azonosították véres színpadiassággal, megkérdőjelezve hosszabb távú pozitív hatásait is.¹³ Sőt, egyes értelmezések a modern forradalmak e legnagyobbikának lényegét szinte teljességgel a terror időszakára redukálták.¹⁴

Röviden: a bolsevik forradalom következményeinek megváltozott megítélése komoly befolyást gyakorolt a francia forradalom értelmezésére is, amelyet addig a modern európai történe-

¹⁰ François FURET: *Egy illúzió múltja. Esszé a huszadik század kommunista ideológiájáról*. Európa Kiadó, Budapest, 2000.

¹¹ Anne APPLEBAUM: *A Gulág története*. I–II. k. Európa Kiadó, Budapest, 2005.

¹² François FURET: *A francia forradalom története*. Osiris, Budapest, 1999., Simon SCHAMA: *Polgártársak. A francia forradalom krónikája*. Európa Kiadó, Budapest, 2001. – Míg Schama monumentális műve éppen 1989-re készült el, Furet eredetileg 1978-ban kiadott könyvében vetette fel a francia forradalom radikális újragondolásának igényét. Schama ugyan nem fejtett ki igazán új elemzői ajánlatot, az erőszakosságok visszatérő ecsetelésével azonban így is markánsan negatívan interpretálta a forradalmat.

¹³ Az emberi jogokról lásd Jan ECKEL–Samuel MOYN (szerk.): *Moral für die Welt? Menschenrechtspolitik in den 1970er Jahren*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2012., Sarah B. SNYDER: *Human Rights Activism and the End of the Cold War: A Transnational History of the Helsinki Network*. Cambridge University Press, 2011. – Eközben a francia forradalom emberi jogi katasztrófáját hangsúlyozó értelmezéssel ellentétes interpretációnak is vannak kortárs képviselői, lásd például Lynn HUNT: *Inventing Human Rights*. W. W. Norton and Company Press, New York, 2007. című művét. Hunt értelmezése szerint a francia forradalom egyik legpozitívabb aspektusa épp az emberi jogok kibontakozásában játszott szerepe volt.

¹⁴ Lásd István RÉV: „The Virtue of Not Inventing Anything” (megjelenés előtt álló dolgozat). Előadva 2013. június 3-án a jénai Imre Kertész Kolleg kollokviumának keretében.

lem forradalmi alapító eseményeként ünnepeltek. A forradalmi projekt múlt századi szörnyű következményei miatt a posztkommunista liberálisok a francia forradalom 1789–1791-es időszakához térnének vissza, miközben elítélik a későbbi fejleményeket. A posztkommunista régió konzervatív gondolkodása jellemzően konzekvensőbb, egyúttal radikálisabb is e téren: kritikusan szemléli a politikai modernitás megszületésével azonosított forradalmi eseménysor egészét.¹⁵

III. 1989 és az időbeliség zavara

Miként fest 1989 története és hatása a modern forradalmi hagyomány tükrében? E korszakos események épp azokat a kommunista rezsimeket döntötték meg, amelyek nemcsak a történeti fejlődés kulminációjaként állították be magukat, hanem forradalmi gyakorlataiknak egyúttal diktatórikus formát is adtak. E forradalmi rezsimek bukása óta vitatott, hogy megdöntésük forradalminak tekinthető-e, avagy érdemesebb talán restaurációként tekinteni 1989-re, amely a történelem kerekét (a *revolúció* premodern értelmében) visszaforgatta? Továbbá: 1989 után a politikai modernitás ígéretei a liberális garanciák intézményesítése által végre megvalósulhatnak-e, ahogy számosan érveltek? Vagy 1989 sokkal inkább a forradalmi hübriszbe torkolló modern progresszivismus elleni konzervatív ellentámadás kezdete volt?¹⁶ E vita nem kevesebről szól, mint hogy az új

¹⁵ A jobboldali csoportosulások által a kommunista diktatúra idején megéltekről (elsősorban állambiztonsági források alapján) lásd UNGVÁRY Krisztián (szerk.): *Bűvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság, 1945-1989*. Jaffa, Budapest, 2013.

¹⁶ Itt jegyzem meg, hogy nem foglalkozom a régió hosszabb távú fejlődését, így az 1989-et megelőző rendszert is marxista inspirációk alapján megítélő értelmezésekkel, amilyen például az „államkapitalizmus” neomarxista elmélete, a centrum–periféria viszony gondolatára alapozott wallersteiniánus nézetrendszer vagy például Berend T. Iván szintén makrostrukturális terelőút-tézise. Megítélésem szerint a kommunista rezsimek bukása utáni első két évtizedben a baloldali nézetek erősen stigmatizálva voltak, és csak kevésbé jelentek meg a *mainstream*-ben. Lásd BEREND T. Iván: *Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944–1990*. Vince Kiadó, Budapest, 1999., A marxista inspirációjú és erősen wallersteiniánus értelmezések közül lásd még Andrew C. JANOS: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Helikon, Budapest,

politikai rend fundamentuma *akommunista-liberális* vagy *antikommunista-konzervatív* legyen-e.¹⁷

Befolyásos kortárs nyugati értelmezők sora, olyan nagynevű szerzők, mint Jürgen Habermas vagy Ralf Dahrendorf, a kommunizmus végével kapcsolatban érzett örömknek oly módon adtak hangot, hogy a bolsevik uralom alól felszabaduló országok európai történelmi hozzájárulását meglehetősen csekélyre értékelték.¹⁸ Úgy érzékelték, hogy a kommunizmus vége nem hozott semmi lényegesen újat. Amiatt panaszkodtak, hogy nem jöttek létre újszerű intézmények, nem kerültek felszínre igazán új politikai eszmék, nem születtek társadalomátalakító projektek.

2003. Wallerstein immár négykötetes világrendszer-története, melynek legutóbbi darabja Immanuel WALLERSTEIN: *The Modern World-System. Vol. IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914* Berkeley: University of California Press, 2011), sajnos nem terjed ki a 20. századra, így a kommunizmus történeti jelenségét sem elemzi. A kelet-európai baloldal intellektuális újjáéledésének kortárs jelei közül érdemes említeni a *Krytyka Polityczna* című 2002-ben alapított lengyel folyóiratot és a román és angol nyelvű *Critic Atac* honlapot (www.criticatac.ro)

¹⁷ Magyarország kapcsán fontos tisztázni, hogy 1989-ben MDF-es körökben még a fontolva haladás elve volt a meghatározó, míg épp a liberálisok foglaltak el radikálisabb antikommunista álláspontot. A szerepek azonban hamarosan felcserélődtek – és ebben alighanem kulcsszerepet játszott a jobboldali radikalizmus időközbeni felfutása. A liberálisok ekkortól ingadoztak antikommunizmus és anti-antikommunizmus között (erre utalok a főszerzőben akommunizmusként). A poszt-disszidens liberálisok anti-antikommunista fordulatát is tárgyalom fentebb már idézett írásomban. (Ferenc LACZÓ: From »Liberal Minumum« to the »Complete Catalog of Human Rights«. I. m.) Az Orbán Viktor által az 1990-es évek közepén jobboldalra átvitt és ott rövidesen vezető erővé váló Fideszben pedig alighanem az antikommunizmus biztosította a legerősebb történetpolitikai kötőerőt. Az ekkor kialakuló aktivista konzervativizmusnak az antikommunista mobilizációs kísérletek már egyértelműen központi elemei voltak. Az új konzervativizmus előretörésének kezdetéről többek között lásd Szűcs Zoltán Gábor: *Újkonzervatív forradalom: A nyelvi innováció stratégiája az 1998-as kormányprogram vitájában*. In: SZABÓ Márton (szerk.): *Fideszvalóság: Diszkurzív politikatudományi értelmezések*. L'Harmattan, Budapest, 2006.

¹⁸ Jürgen HABERMAS: *Die nachholende Revolution*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990., Ralf DAHRENDORF: *Reflections on the Revolution in Europe: In a Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Warsaw*. Random House, New York, 1990.

Diagnózisukat nagyrészt elfogadhatjuk, bár élnünk kell az-
zal a megszorítással, hogy 1989 egyik módfelett lényeges aspek-
tusának kifejezetten ellentmond: a nevezetes fordulat ugyanis a
képviselési demokrácia és a joguralom békés úton való létreho-
zásával éppen hogy véget akart vetni a modern történelem for-
radalmi logikájának. Ahogyan Rév István utalt rá, 1989 kardi-
nális erényei közé tartozott, hogy a főszereplők nem is kívántak
semmi radikálisan újat – legfeljebb a forradalmi változások nem
forradalmi módszerét.¹⁹

Lengyelországban és Magyarországon, ahol a kommunista
rendszerek elsőként buktak meg, központi szerepet kapott az a
hit, hogy a forradalmi-diktatórikus rezsim üzemeltetőivel nem-
csak lehetséges, hanem kifejezetten érdemes is megegyezni.
Kétségtől igaz, hogy 1989 különböző országokbeli jelentése
e tekintetben sem volt azonos, az imént említett két országban
azonban egyértelműen akommunista és nem antikommunista
véget ért a modern európai forradalmi projekt. Az akommunista
végtől nem függetlenül 1989 után a liberálisok jelentős befolyást
gyakorolhattak a nyilvános politikai diskurzusokra. Miközben
politikailag korántsem kerültek domináns pozícióba, a korai
posztkommunista társadalmak elvárásai horizontjának alakítá-
sára leginkább ők voltak képesek.

Úgy tűnt ekkoriban, hogy a 20. század újszerű diktatúrái
és szörnyű emberi katasztrófái ellenére lehetséges a történelem
koherens liberális magyarázatával szolgálni. A liberális érv sze-
rint a tragédiákban gazdag közelmúltat illiberális szélsőségek
határozták meg – amit értelemszerűen leginkább épp liberális
pozícióból lehet belátni. A totalitarizmus legfontosabb ellenfo-
galmaként náluk a liberális demokrácia szerepelt, és a tota-
litarizmus erőszakelvű magjára tett utalásaik épp hogy felér-
tékelték az 1989-es változások békés jellegét. Jogi-etikai meg-
fontolások miatt a megegyezés nemcsak a drámai történelmi
változások legjobb, de egyenesen egyedülként megengedhető
módjának tűnt.

¹⁹ István RÉV: „The Virtue of Not Inventing Anything” (megjelenés előtt álló dolgozat). Előadva 2013. június 3-án a jénai Imre Kertész Kolleg kollokviumának keretében.

A történeti tudat liberális formái a múlttól úgy próbáltak távolságot teremteni, hogy eközben érdemben kívántak megemlékezni a közelmúlt tömeges emberi katasztrófáiról. E kritikus történeti tudati formáknak középtávon nem sikerült dominánsá válniuk. Ehelyett *az áldozatokkal való azonosulás* különböző formái terjedtek el, nem függetlenül az emlékezet és az identitás fogalmainak kortárs népszerűségétől.

Az áldozatokkal való azonosulás helyenként erőteljesen etnicizálódott is. A magyar áldozatokra fókuszáló történelemképebe a magyar elkövetők történeteit csak komoly nehézségek árán lehet beilleszteni. Kompetens és megfelelően ambiciózus kutatóintézetek hiányában pedig az államilag szervezett és társadalmilag olykor bizony perdöntő mértékben támogatott kriminalitás elkövetői, az aktívan kollaborálók, a részt vállalók vagy a haszonhúzók cselekedeteinek kontextushű és differenciált feltárására és bemutatására mindmáig csak részlegesen került sor. Az áldozatokról folytatott homogenizáló diskurzus, amely a tettesek történeteit nem elemzi megfelelő mélységben, összességében nem a reflektált történeti tudat kialakításához, hanem inkább a nemzeti identitás megerősítéséhez járul hozzá.

E történelemszemlélet elterjedése az antikommunizmus mobilizációs lehetőségeit növelte, sőt, idővel a kommunista rezsim akommunista jellegű vége is a forradalom befejezetlenségével kapcsolatos hiteket erősítette.²⁰ Ily módon a közelmúlttal való szembenézés ambíciója immár korántsem feltétlenül vezet liberális demokratikus konklúziókhöz, hiszen legalább azonos mértékben táplálja az emlékezet és az identitás keresés progresszió-ellenes diskurzusait is. A fokozatosan kibontakozó posztkommunista konzervatív reneszánsz meglehetősen ambivalensen viszonyul a forradalom gondolatához. Miközben egyik alapcélja a progresszív forradalmiság diszkreditálása, egyes konzervatívok a posztkommunizmust követni hivatott konzervatív forradalom mellett foglaltak állást.²¹ Effajta radikális ál-

²⁰ James MARK: *The Unfinished Revolution. Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*. Yale University Press, New Haven, 2010.

²¹ Az ezzel kapcsolatos probléma megjelent már Láncki András híres konzervatív kiáltványában is. (LÁNCKI András: *Konzervatív kiáltvány*. Attraktor,

lászpontok egyértelműen a posztkommunista országok, köztük Magyarország *mainstream* jobboldalának részét képezik – bár helyük a jobboldali palettán kevésbé tisztázott.

Lehetséges, hogy a konzervatív antikommunizmus dialektikus módon követi a liberális akommunizmust, annak ellenére, hogy éppen a konzervatívok nem hisznek az effajta dialektikában? Avagy a történelem menetében egyértelmű visszalépéssel van dolguk, mint azt sok liberális véli, miközben a visszalépés mélyebb okait nem képes feltárni? A modern történelem teleológiájának leáldozása után az új antikommunizmus történeti helyének kijelölése felettébb nehéznek bizonyul. A konzervatív és a liberális magyarázat egyaránt paradoxonokhoz vezet: a konzervatívok amellettkénytelenek hitet tenni, amiben elveik szerint nem hihetnének, a liberálisok pedig a liberális értékek elutasításának okait olyan kacifántos módon kénytelenek feltárni, hogy oknyomozásuk semmi esetre se váljon e hanyatlási folyamat igazolási kísérletévé.

E zavarba ejtő helyzet kialakulása megítélésem szerint szoros összefüggésben van a kommunista történet értékelésekor továbbra is fennálló bizonytalanságokkal. A kommunizmus a demokratizálódás normatív útvjáról való letérés volt-e csupán, a demokratikus gondolat liberális garanciák nélküli, perverz megvalósítási kísérlete (ahogy a liberálisok tartják), avagy a modern progresszív és forradalmi politika katasztrofális következményeire vetett fényt (ahogy a konzervatívok vélekednek)? Bár a kérdés továbbra is élesen vitatott, a 21. század eleje szemlátomást komoly fordulatot hozott a különböző meggyőződések relatív erejében.

Az európai integráció és modernizáció harmonikus viszonyára felépített program jelentősen vesztett hiteléből, miután az intézményes európaiasodás lényegileg befejeződött ugyan, ígért gyümölcseit viszont nem lehetett begyűjteni. A kiábrándulás

Budapest, 2002.) A konzervatív forradalom igényének egyik legkarakteresebb megfogalmazója Békés Márton. (BÉKÉS Márton: *A hagyomány forradalma. Németh László politikája*. Kortárs, Budapest, 2009.) Békés munkássága amúgy az ellenforradalom fogalmának affirmatív használata miatt is figyelemreméltó. (Lásd például uő: *Amerikai neokonzervativizmus. Egy kisiklott ellenforradalom*. Századvég, Budapest, 2008.)

pillanatában következett be a konzervatív értelmezések egyfajta reneszánsza. Magyarország jelenleg e szélesebb regionális történet egyik legmarkánsabb változatával szolgál. Míg 1989 nem forradalmi forradalma Magyarországon alapjában liberális alkotás volt, az akommunizmust a nyilvánosságban idővel háttérbe szorították az antikommunizmus radikálisabb formái.

E fokozódó nyilvánosságbeli túlsúly a kommunista uralom időszakának társadalmi emlékezetében azonban szemlátomást csak fokozatosan és részlegesen kezdett el megjeleni. Az antikommunista történetpolitikai fordulat mostanáig leginkább a generációk kulturális emlékezési formái közötti polarizációhoz vezetett – az 1989 előtti korszakkal szemben a „kései születés áldásában” részesülők jóval elitélőbbek, mint az egykoron azt személyesen is megélik. Ennek ellenére leszögezhető, hogy a kommunizmus jelentésével és végének értelmével kapcsolatos nyilvános vitákban rövid távon még a liberálisok álltak, középtávon viszont már a konzervatívok állnak jobban.

IV. Az európai történelem közép-kelet-európai fordulata?

Végső kérdésekre térve: a kommunista forradalmi rendszerek büntetetei és sikertelensége milyen hatással voltak a modern történelem teleologikus elképzeléseire? Miként járultak hozzá az egykoron kommunista államok e kérdés összeurópai megítéléséhez? A rövid válasz: meglepően komolyan. Némileg hosszabb válaszom a következő: a 20. század első felének katasztrófái ellenére az 1945 utáni első évtizedekben még a vasfüggöny mindkét oldalán virágozott a modern európai történelem progresszivistá olvasata. A nyugat-európai konszenzus alapja az *antifaszizmus* volt, melynek képviselőire az antifaszista mobilizációval való kommunista visszaélés enyhén szólva sem tett túl mély benyomást.²² Nyugat-Európában a hidegháború kontextusában ugyan visszatérően utaltak a fasiszta és a kommunista rendszerek közti hasonlóságokra, az európai hatalmi egyensúly azonban alapvetően normalizálta a kommunista

²² Ennek kifejtésére lásd Dan STONE: *Goodbye to All That? The History of Europe since 1945*. Oxford University Press, Oxford, 2013.

rendszerekhez fűződő viszonyt – miközben a poszt-sztálini rezsimiek is deradikalizálódtak. A blokkok közötti versengésen és a magas fokú izoláción alapuló együttélés oda vezetett, hogy a tengelyhatalmak rémséges bűneinek viszonylag részletes feltárásához képest a sztálinizmus bűneiről meglehetősen kevés szó esett – miközben az utóbbi rendszer mutációkon keresztül továbbélése az előbbi feldolgozását is hátráltatta.²³

Úgy érzek, hogy az európai intézmények keleti bővítésével egyidejűleg az európai történelem szimbolikus középpontja is keletebbre tolódott. Az őszintén önkritikus, de bizonyos szempontból provinciálisnak ható NSZK-ból szemlélve a náciizmus és a sztálinizmus összehasonlításával szemben még az 1980-as években is erkölcsi korlátokat kellett emelni. Az elmúlt évszázad legfontosabb történeti fejleményeinek megvitatásakor azonban e perspektíva az újjáegyesült Németországban sem számít már olyannyira mérvadónak.

Az epicentrum immár az az egykoron multietnikus, időközben számos katasztrófa által sújtott régió, ahol a két, egymásra sokban hasonlító (és magától értetődő módon össze is vethető) totalitárius rezsim elmélete sokkal pozitívabb visszhangra számíthat. A Timothy Snyder által *véráztatta vidéknek* nevezett régió lakóinak perspektívájából szemlélve a radikális modernisták és a modernitás ellen ugyancsak modern eszközökkel lázadók egyaránt jócskán hozzájárultak a katasztrófális modern európai politikákhoz.²⁴ Ezen átmeneti régióból nézve a forradal-

²³ Ennek jele, hogy a holokauszt legfőbb szimbólumává Auschwitz vált, miközben a lengyel zsidóság megsemmisítésére üzemeltetett náci táborok nevei (Belzec, Chełmno, Sobibór and Treblinka) is szinte ismeretlenek maradtak. Utóbbiakról legújabban lásd Sara BERGER: *Experten der Vernichtung. Das T4-Reinhardt-Netzwerk in den Lagern Belzec, Sobibor und Treblinka*. Hamburger Edition, 2013.

²⁴ Timothy SNYDER: *Véres övezet. Európa Sztálin és Hitler szorításában*. Park Kiadó, Budapest, 2012. – A modern világ elleni lázadásról szól a szélsőjobboldali ezoterikus olasz gondolkodó, Julius Evola egyik könyve, mely magyar fordításban is olvasható: Julius EVOLA: *Lázadás a modern világ ellen*. Budapest, 1998. Jelzésértékűnek érzem, hogy Evola egyik újabb kötetéhez Vona Gábor írt előszót: Julius EVOLA: *Jobboldali fiatalok kézikönyve*. Kvintesszencia, Budapest, 2012. Az alábbi kötet pedig hamarosan elérhetővé fogja tenni régióink antimodernista gondolkodásának alapidokumentumait: Diana MISHKOVA-Marius TURDA (szerk.): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast*

mi baloldal és az „ellenforradalmi” jobboldal egymásra sokban hasonlító, bár korántsem azonos büntettekért felelős.

Befolyásos közép-kelet-európai történetpolitikai ágensek a közelmúltban többször jelezték, hogy régiójuk történetének érdemi integrálását összeurópai szempontból is elengedhetetlennek tartják. E regionális perspektívából akár úgy is tűnhet, hogy a náciizmusra és a sztálinizmusra gonosz ikreként, míg régióinkra a legbrutálisabb gyarmatosítási kísérleteknek kített régióként érdemes tekinteni. Nagyon úgy fest, hogy az európai bővítés, amely Oroszország fokozódó elzárkózásával esett egybe, épp az effajta konzervatív történetértelmezéseknek kedvezett.

A *totalitarizmus* is a posztkommunista konzervatív történetpolitikai agenda részeként válhatott ismét kulcsfogalommá. E fogalom az európai fórumokon ily formában vált bevetté, bár távolról sem általánosan elfogadottá, gyakori használata pedig a modern történelem negatív teleologikus értelmezését erősítette meg. Ily módon a kibővített Unió első évtizede nemcsak az antifasiszta konszenzust ingatta meg, hanem ennél általánosabb szinten a progresszivistá történelemértelmezések háttérbe szorulását is elhozta – azok után, hogy a történelem teleologikusságába vetett hit a kommunizmus bukása óta kiveszőfélben volt.

V. Konklúzió

Az időfelfogásukat tekintve legmodernebb kommunisták igyekeztek politikai projektjüket a modern európai forradalmak történetébe is integrálni, és a francia forradalmárokat tekintettek legfőbb előfutáraiknak. E genealógiai kapcsolat meg-

Europe (1770-1945). Texts and Commentaries. Volume IV: Anti-Modernism – Radical Revisions of Collective Identity. CEU Press, Budapest, 2014. Az antimodernista kulturális jelenségének helye a modernitás történetében és viszonya a modern világhoz erősen vitatott, sőt maga a fogalom is az – hasonlóan a fasiszmus politikai jelenségéhez és fogalmához. A tradicionalisták szűkebb körének eszmetörténetéről érdekesítő áttekintést ad Mark SEGWDWICK: *Against the Modern World. Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century.* Oxford University Press, Oxford, 2004.

ítélése azonban később annak ellentétébe fordult, és a modern forradalmak átfogó kritikájához vezetett. Míg 1989 olyan akommunista fordulatot, nem forradalmi jellegű forradalmakat hozott, melyek hatására liberális rendszerek jöttek létre, a liberalizmus ellenfelei idővel mobilizálni tudták a forradalom befejezetlenségének antikommunista érzületét.

Az új antikommunizmus felfutása egybeesett a közép-kelet-európai régió európai integrációjával. A totalitarizmus fogalmának felelevenítése, valamint az emlékezettel és az identitással kapcsolatos kortárs diskurzusok hatásos felhasználása által e régió konzervatívjainak összeurópai befolyásra sikerült szert tenniük. Jelenleg igencsak valószínűnek látszik, hogy a kommunizmus után Közép-Kelet-Európa nemzeti történeteinek aligha lehetséges koherens progresszivista elbeszélését adni. A kardinális kérdésre azonban, hogy a kommunizmus végével egyúttal a jövőorientált forradalmaknak is befellegzett-e, csak is a jövő adhat választ.